

TRAUMA NAȘTE TRAUMĂ. GENOCIDUL ARMEAN

MATEI BLĂNARU*

Abstract: *This analysis has to start with a similarity between the trauma of the Armenian Genocide and the trauma of the Sèvres Syndrome. Thus, it is of utmost importance to understand that both traumas are real, they both stand for real suffering for many people. They both mean fear, anxiety, distrust at a societal level. But the way these traumas came into existence and the way they are being used, often in their own interest, by the elites of these societies are just two of the very important differences between them. Even though the suffering is real in both cases, the way this suffering occurred and the way it is being passed on over generations, just as well as the means and the reasons of why they are being transferred over generations, are very different in the case of The Armenian Genocide and The Sèvres Syndrome.*

Keywords: *trauma; Armenian Genocide; Ottoman Empire; narrative; disavowal*

Genocidul Armean pare a fi, pentru multă lume, foarte departe în timp și spațiu, ceea ce îl face să pară poate prea puțin relevant sau important pentru lumea de astăzi. La fel, Sindromul Sèvres al turcilor este pentru multă lume din România o noțiune cel puțin abstractă, exotică, destul de puțin cunoscută.

Acestea fiind spuse, totuși, Genocidul Armean și Sindromul Sèvres sunt o parte extrem de importantă nu numai a trecutului, ci și a prezentului, atât pentru societatea armeană și turcă, dar și pentru politicile interne și externe ale celor două state. Iar de aici încolo, bineînțeles, lucrurile devin extrem de relevante și pentru noi și pentru toată regiunea Mării Negre și nu numai. Ca să dăm un exemplu, conflictul armat din Karabahul de Munte, de asemenea, este pe anumite dimensiuni una dintre expresiile prezente și manifeste ale acestor traume. Iar de Karabahul de Munte, care probabil ni se pare atât de departe, poate am fi uimiți să aflăm că ne despart doar 2 489 de km, cu aproape 70 de km mai puțini decât cei 2 556 de km care ne despart de Londra¹.

* Doctorand în cadrul Școlii Doctorale de Sociologie a Universității din București și cercetător asociat la Centrul de Studii Sino-Ruse din cadrul Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale „Ion I. C. Brătianu” al Academiei Române.

¹ Sursa: Google Maps.

Acestea două, Genocidul Armean și Sindromul Sèvres, ar putea fi descrise drept traume istorice, traume culturale sau traume naționale, depinde din ce punct de vedere privim lucrurile.

În această analiză, pe baza unor lucrări științifice și cercetări internaționale, vom prezenta ceea ce a fost Genocidul Armean. Într-un alt articol vom aborda Sindromul Sèvres din Turcia și relația acestuia cu Genocidul Armean.

Genocidul Armean

Așadar, a fost acesta într-adevăr un genocid? Sau, așa cum se spune într-o comunicare elaborată de pe site-ul Ministerului Afacerilor Externe al Turciei, „nimic din ce s-a descoperit până acum nu atestă genocidul“?²

Declanșarea a ceea ce avea să fie numit Genocidul Armean a început în aprilie 1915, după ce Imperiul Otoman a suferit o înfrângere grea în fața armatelor rusești. Autoritățile otomane au ordonat deportarea armenilor din estul Anatoliei în deșertul sirian. În timpul acestei așa-zise deportări, convoaiele de refugiați armeni fără apărare au fost atacate, jefuite, ucise, masacrate de trupe oficiale otomane, miliții kurde, trupe neregulate și bande de tâlhari. Traseele deportării au fost dinadins stabilite în așa fel încât să moară cât mai multă lume de foame și sete. Dar masacrele nu s-au desfășurat doar în timpul deportărilor, mulți armeni fiind exterminați cu miile în propriile sate sau orașe, de unde nu au mai apucat să plece. De multe ori ei erau uciși cu săbiile sau arși, pentru a face economie de gloanțe. Cifrele medii estimative arată în jur de 1,2 milioane de morți.

Ca să realizăm ponderea populației armenice înainte de genocid, trebuie să menționăm că înainte de 1915 în estul Imperiului Otoman erau nu mai puțin de 6 milioane armeni. Din aproape 2 milioane de armeni câți erau în 1915 în Imperiul Otoman, astăzi mai sunt în Turcia doar în jur de 60 000 de oameni.³ Majoritatea sunt în Istanbul, care în general a fost cruțat de genocid, iar nu în teritoriul lor originar din estul Anatoliei, unde practic nu mai există armeni.

Ca să realizăm scara la care s-au desfășurat aceste masacre și cruzimea lor, dăm numai un exemplu din februarie 1915, când încă nici măcar nu începuse în mod oficial așa-zisa deportare a armenilor. Astfel de întâmplări erau însă la ordinea zilei și descriu foarte bine atât climatul de dinaintea desfășurării propriu-zise a genocidului, cât și ceea ce a urmat pentru aproximativ un an și practic a înlăturat toată populația armeană din estul Anatoliei, care de peste 2 000 de ani reprezentase patrie natală pentru armeni: „la mijlocul lui februarie, 800 de armeni au fost trimiși din Salmas în Persia prin satele învecinate, unde au fost torturați, mutilați și apoi uciși sau aruncați în fântâni și rezervoare de apă.“⁴

² Republica Turcia, Ministerul Afacerilor Externe, *The Armenian Allegation of Genocide: The issue and the facts*, disponibil la <https://www.mfa.gov.tr/the-armenian-allegation-of-genocide-the-issue-and-the-facts.en.mfa>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

³ Minority Rights Group International, World Directory of Minorities and Indigenous Peoples, *Minorities and indigenous peoples in Turkey – Armenians*, disponibil la <https://minorityrights.org/minorities/armenians-3/>, accesat la data de 27 decembrie 2022.

⁴ Ronald Grigor Suny, *“They Can Live in the Desert but Nowhere Else“. A History of the Armenian Genocide*, Princeton și Oxford, Princeton University Press, 2015, p. 249.

Pretextul pentru toate acestea a fost că naționaliști armeni ar fi ajutat armatele țariste împotriva Imperiului Otoman.

Despre acest început scrie și Ronald Grigor Suny în termenii următori: „ceea ce a evoluat rapid într-un genocid a început cu masacre sporadice, după o înfrângere colosală (*n.r.*: în fața rușilor) care a rezultat în panică politică, disperare și o sete de răzbunare. (...) Deportările efectuate de ochii lumii din rațiuni militare s-au radicalizat rapid în chip monstruos într-o ocazie de a curăța Anatolia o dată pentru totdeauna de toate acele populații percepute ca fiind o amenințare existențială iminentă la adresa viitorului imperiului.”⁵

Deși este neîndoielnic că au existat asemenea cazuri de armeni care au ajutat trupele ruse (nu trebuie să uităm nici faptul că armeni din cealaltă parte a Armeniei, care nu aparțineau Imperiului Otoman, luptau în trupele țariste), deși au existat la sfârșitul secolului al XIX-lea și curente de idei ale unor intelectuali armeni (*Hnchak* și *Dashnaktsutiun*) care militau pentru o secesiune de Imperiul Otoman, majoritatea intelectualilor armeni continuaseră să sprijine o formă de continuare a Imperiului Otoman, dar una în care să se reinstaureze Constituția suspendată în 1878 și în care armenii să aibă un cuvânt mai mare de spus în privința afacerilor politice ale Imperiului Otoman.⁶ Dar în privința acuzelor din timpul Primului Război Mondial, din nou este greu de crezut că aceste cazuri de armeni care au ajutat armatele țariste au fost într-adevăr o mișcare de anvergură care ar fi putut să ajute decisiv armatele rusești împotriva celor otomane. Mai degrabă se poate spune că au fost folosiți drept pretext pentru declanșarea unui genocid ale cărui intenții existau de mult timp.

Astfel, cu atât mai greu este de crezut că acesta a fost motivul principal din spatele începerii politicilor Genocidului Armean, cu cât politicile din provinciile estice ale imperiului și ideile fostului sultan Abdul Hamid încurajaseră deja masacre, deposedări de pământ, relocări ale armenilor, dublate de colonizări cu musulmani refugiați din Balcani sau Caucaz, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea.⁷ În 1893 au izbucnit ciocniri între acești coloniști musulmani și țărani armeni înarmați, iar printre musulmani s-a răspândit zvonul că armenii se vor revolta la fel cum o făcuseră grecii în 1820. Când un trib kurd a năvălit peste un sat armean și l-a jefuit, ucigând un număr de oameni, sătenii au răspuns ucigând kurzi. Autoritățile otomane i-au pedepsit însă pe armeni, nu pe kurzi. Aceasta a dus la situația în care tot mai mulți săteni armeni din sud-estul Anatoliei au declarat că nu vor mai plăti taxe dacă nu vor fi protejați. Guvernatorul otoman, în schimb, i-a declarat „rebeli” pe armeni și le-a dat mână liberă kurzilor din milițiile de cavalerie ușoară *Hamidiye*, în slujba statului otoman, să jefuiască și să ucidă cât vor.⁸

Între anii 1894-1896, inclusiv prin milițiile kurde *Hamidiye* menționate mai sus, sultanul Abdul Hamid și politicile sale ar fi masacrat aproape 200 000 de

⁵ *Ibidem*, p. 245.

⁶ Gábor Ágoston, Bruce Masters, *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, New York, Facts On File, 2009, p. 52.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, pp. 52-53.

armeni, crime care ar fi avut un caracter organizat. Se pare că se urmărea reducerea populației armenice din acele zone estice.⁹ Așadar, avem de-a face din nou cu apariția acestei idei de purificare etnică a acestor zone, concretizată mai târziu în Genocidul Armean. Astfel încât nu este de mirare că și populația locală armeană a început să își pună problema activităților de autoapărare în fața kurzilor, care ar fi generat aceste reacții din partea otomanilor, dar și chestiunea viitorului lor. Cu toate acestea, se pare că înainte de începutul secolului al XX-lea, așa cum spune și Raymond Kévorkian, în volumul său *The Armenian Genocide. A Complete History*, „nici kurzii, nici armenii nu începuseră încă să își imagineze viitorul în afara structurii Imperiului Otoman.”¹⁰

Mai târziu, în timpul Războaielor Balcanice, ideologia noii mișcări a Junilor Turci „devenise tot mai naționalistă în orientarea sa. Conducerea sa nu avea încredere în minoritățile creștine din imperiu, temându-se că scopul lor politic ultim implica dezmembrarea imperiului.”¹¹ Avem, așadar, formată și o anumită componentă religioasă a curentului de idei otoman. Înainte de Războaiele Balcanice a avut loc un alt masacru de răsunet, cel de la Adana, din 1909, când au fost uciși iarăși mii de armeni.¹²

Așadar, din toate cele prezentate mai sus reiese limpede că, încă de dinaintea Genocidului Armean, ideologia exista deja, existau deja și precedentele, existau deja și curentele de opinie naționaliste turce împotriva armenilor, dar și resentimente religioase anticreștine din partea unor segmente ale populației musulmane. Resentimente religioase și etnice, probabil însă și economice – deoarece armenii aveau în general o condiție economică mai bună decât a triburilor kurde, de exemplu – care s-au acutizat în contextul înfrângerilor suferite în Primul Război Mondial, găsim și pretexte și în unele acțiuni ale unora dintre armeni. Iată, pe scurt, care era deja atmosfera în aceste provincii estice încă de dinaintea Primului Război Mondial și a Genocidului Armean. Astfel încât pretextul că armenii ar fi contribuit decisiv la eșecul armatelor otomane împotriva celor țariste trebuie privit cu reținere în acest context.

Cităm în acest sens și din aceeași lucrare a lui Ronald Grigor Suny menționată mai sus, care arată cum conducerea Junilor Turci din Istanbul, în contextul de dinaintea începerii Genocidului Armean, a dat dovadă de ceea ce se numește astăzi în limbajul de *intelligence* „cherry picking” și „confirmation bias”. Adică alegerea de a lua în considerare doar dovezile pe care le vrei sau cele care îți confirmă o părere deja formată: „Rapoarte de *intelligence* venite dinspre est vorbeau frenetic despre depozite de arme ascunse, linii de telegraf tăiate și ucideri sporadice din partea unor armeni. Astfel de rapoarte au alimentat impresiile de la Istanbul despre trădarea armenilor și confirmau ceea ce Junii Turci deja credeau. Nu au luat în considerare rapoartele contrare care arătau că armenii erau pacifiști

⁹ Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, New York, I. B. Tauris & Co. Ltd, 2011, p. 11.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Gábor Ágoston, Bruce Masters, *op. cit.*, p. 53.

¹² *Ibidem*.

și loiali, cu câteva excepții, sau faptul că mare parte dintre tulburări erau rezultatul unor mobilizări dezordonate sau al numărului mare de dezertori sau că erau pur și simplu o parte a «războiului nedeclarat din Caucaz între Imperiul Otoman și Rusia». Anxietățile Junilor Turci în privința armenilor, teama lor de o insurecție, exagerarea din partea lor a amenințărilor generate de «bandele de armeni» nu doar că au accelerat un proces ce ducea către genocid, dar au și creat condițiile care au făcut ca genocidul să devină tot mai greu de evitat.¹³

Revenind la situația din anul 1915, anul declanșării oficiale a Genocidului Armean, pe măsură ce situația devenea tot mai tensionată, neîncrederea tot mai acută, tinerii bărbați armeni mobilizați în armata otomană începeau să fie trimiși în batalioane de muncă, unde erau dezarmați, iar ulterior duși în locații izolate și masacrați uneori cu sutele.¹⁴

Există mărturii care atestă că lideri ai armenilor, lideri ai organizației *Dashnak*, ca de exemplu Arshak Vramian, un membru al Parlamentului Otoman, Aram Manukian, Nigol Mikaielian, cunoscut drept Ishkhan (Prințul), au făcut tot ce au putut ca să mențină situația cât mai calmă, dându-și seama că stăteau cu toții pe un butoi de pulbere. Au avut nenumărate întâlniri cu oficiali otomani, au trimis scrisori, iar armenilor le spuneau că în această situație chiar și cel mai justificat act de autoapărare poate avea consecințe dramatice. De aceea îi îndemneau pe armeni să suporte orice, chiar și arderea câtorva sate sau uciderea câtorva zeci de oameni, fără să întreprindă niciun semn de răzbunare care ar putea să le ofere turcilor pretextul pentru un masacru general.¹⁵

Chiar și Hasan Tahsin Uzer, Tahsin Bey, guvernatorul otoman al regiunii Van, regiunea cu cea mai compactă populație de armeni, mărturisea despre loialitatea armenilor.¹⁶

Cu toate acestea, ciocnirile armate dintre musulmani și armeni au continuat să se intensifice, armenii au început să înființeze unități de autoapărare și să încerce să se apere de kurzi, de trupe neregulate și de alte abuzuri ale autorităților otomane.

În martie 1915, cu doar o lună înaintea dezlănțuirii totale a Genocidului Armean, Tahsin Bey, guvernatorul otoman care era chiar prieten cu unii dintre liderii armenilor, a fost transferat la Erzurum, în locul lui în orașul Van venind Cevdet Bey. Acesta tocmai fusese implicat în masacre împotriva armenilor și asirienilor creștini în Persia și a venit în oraș împreună cu mii de trupe de cerchezi musulmani și kurzi. La scurt timp, liderii armenilor au început să fie arestați, iar doi dintre cei menționați mai sus, Ishkhan și Arshak Vramian, membru al Parlamentului Otoman, au fost asasinați.¹⁷ Astfel, s-a lăsat calea liberă către atrocitățile și refugierile care au urmat și care au făcut ca Van să devină „o Armenie fără armeni.”¹⁸

¹³ Ronald Grigor Suny, *op. cit.*, p. 248.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 248-249.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 254-255.

¹⁶ *Ibidem*, p. 255.

¹⁷ *Ibidem*, p. 256.

¹⁸ *Ibidem*, p. 262.

În *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, avem, printre altele, următoarele informații despre Genocidul Armean: „mai mult decât orice altă formă de infracțiune gravă, genocidul, dacă este întreprins de o organizație statală, necesită o pregătire în detaliu astfel încât să asigure nu numai succes optim, dar de asemenea să ascundă sau să camufleze intenția și deznodământul. În timpul proceselor de curte marțială turcești de după Primul Război Mondial s-a stabilit și s-a înregistrat în gazeta oficială juridică respectivă faptul că distrugerea totală a armenilor era premeditată (*ta'ammüden*) și că deportările erau doar un mijloc în vederea acestui scop. În declarația sub jurământ pregătită pentru acel tribunal, Comandantul Armatei a Treia, Generalul Vehip, când atesta această premeditare a folosit termenul *kasden* (*în mod deliberat*). Mai mult, documentele oficiale respective ale Germaniei imperiale și ale Austro-Ungariei imperiale, aliații Imperiului Otoman din timpul războiului, confirmă existența unei astfel de premeditări. În câteva săptămâni de la izbucnirea războiului, în timp ce Turcia păstra o poziție de «neutralitate înarmată», noile unități formate din tâlhari (*çete*) ale Organizației Speciale (*Teskilat'ı Mahsusa*) au început o campanie de hărțuire și de teroare împotriva populației armenilor din Turcia de răsărit. Când planurile de a încercui și distruge Armata Rusă a Caucazului au dat greș în mod dezastruos în urma intervenției Turciei în război, acești tâlhari-cadre, tâlhari-activiști, au primit o nouă misiune definitivă: trebuiau să fie desfășurați ca unități de ucidere și să atace și să masacreze nenumăratele convoaie de deportați armeni.“¹⁹

Mărturiile despre ce s-a întâmplat au continuat să apară: „într-un rar gest de condamnare, comandantul turc de armată Vehip, care în timpul unei inspecții a observat rămășițele carbonizate ale unor femei și copii în satul Tchurig, la nord de orașul Mus, una dintre așezările în care a avut loc Genocidul Armean în acea regiune ..., a deplâns ceea ce el a numit această mărturie de «atrocitate și sălbăticie care nu mai are asemănare în istoria islamului».“²⁰

Despre magnitudinea genocidului, despre numărul aproximativ de victime, aflăm tot din această *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, volumul I: „deși nu sunt disponibile cifre statistice exacte, pe baza estimărilor medii germane, britanice, austriece, americane, au pierit în genocid circa 1,2 milioane de oameni, în timp ce jumătate de milion au fost dispersați în toate colțurile lumii drept refugiați supraviețuitori. În timp ce «consecințele cumplite», anunțate pompos de Aliații victorioși, în mod apăsător nu s-au mai materializat, crima Genocidului Armean nu numai că încă rămâne recompensată în mod negativ prin nepedepsire, dar și la nivel oficial, Turcia trecută și cea prezentă, cu minimă ezitare, persistă încă în negarea acestei crime.“²¹

În continuare, cităm din altă enciclopedie, *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, unde se afirmă că, indiferent de versiunile contradictorii asupra a ceea

¹⁹ Dinah L. Shelton, *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, Macmillan Reference USA, Thomson Gale, 2005, vol. I, p. 73.

²⁰ *Ibidem*, p. 75.

²¹ *Ibidem*, p. 73.

ce s-a întâmplat sau nu în privința Genocidului Armean, „ceea ce nimeni nu contestă, totuși, este că armenii, care erau descendenții unui popor ce a locuit în estul Anatoliei timp de peste 2 000 de ani, au dispărut (*n.r.*: în urma acestui episod) din patria lor ancestrală.“²² Tot aici se afirmă că autoritățile turce nu au lăsat cercetători independenți să cerceteze arhivele din timpul războiului, ceea ce îngreuează și mai mult aflarea adevărului despre ce s-a întâmplat atunci. Dar a rămas impactul asupra supraviețuitorilor armeni.²³

Despre traumele supraviețuitorilor armeni sunt scrise nenumărate volume²⁴, analize²⁵, cercetări²⁶, pentru că impactul traumatic asupra identității armenice a fost unul uriaș, pe multiple planuri, inclusiv etnic și religios. Am arătat mai sus cum au fost masacrați și alungați, practic eliminați dintr-o parte însemnată a patriei lor originare. Iar deși la suprafață pretextul a fost unul ce a ținut de integritatea imperiului, cel puțin pentru elite, de fapt au existat și motive etnice, religioase și economice și fanatism la nivelul societății (atestat chiar de către Talat Pașa, unul dintre principalii instigatori ai genocidului), alimentate de zeci de ani de temeri și neîncredere reciprocă, ură și frustrări economice (unii armeni aveau o situație economică de invidiat).

Dar impactul traumatic asupra supraviețuitorilor genocidului care încă se mai aflau în Imperiul Otoman a continuat și după genocidul propriu-zis. Acum trebuiau șterse toate urmele existenței lor, inclusiv toponimia și religia. În 1916, Enver Pașa a decretat ca toate numele bulgare, armenice sau grecești de sate, orașe, provincii, munți și ape să fie turcificate. De asemenea, „a crescut presiunea ca armenii care supraviețuiseră (*n. r.*: Genocidului Armean) să fie convertiți la islam. În special copiii erau acceptați ca musulmani, iar cei care refuzau erau dați afară din orfelinatele disponibile și lăsați să moară. Bărbații din batalioanele de muncă forțată care nu fuseseră încă uciși au fost convertiți la islam. Armenii din Istanbul au putut să reziste convertirii, dar în est zeci de mii au acceptat supraviețuirea în locul credinței.“²⁷ Iar în locul celor care fuseseră uciși sau deportați sau reușiseră să fugă „au fost îndreptați refugiați musulmani ca să ocupe casele abandonate și pământurile armenilor.“²⁸

²² Gábor Ágoston, Bruce Masters, *op. cit.*, p. 55.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Dalita Getzoyan, „Review and Analysis: «Collective Trauma and the Armenian Genocide: Armenian, Turkish, and Azerbaijani Relations since 1839»“, *The Armenian Weekly*, 2021, disponibil la <https://armenianweekly.com/2021/10/06/review-and-analysis-collective-trauma-and-the-armenian-genocide-armenian-turkish-and-azerbaijani-relations-since-1839/>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

²⁵ Anie Kalayjian, Marian Weisberg, „Generational Impact of Mass Trauma: The Post-Ottoman Turkish Genocide of the Armenians“, în J. S. Piven, C. Boyd și H. W. Lawton (eds.), *Jihad and Sacred Vengeance*, New York: Writers Club Press, 2002, pp. 254-279, disponibil la <https://www.humiliationstudies.org/documents/KalayjianGenerationalTransmissionChapter.pdf>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

²⁶ S. L. Mangassarian, „100 years of trauma: The Armenian Genocide and intergenerational cultural trauma“, *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 25(4)/2016, pp. 371-381, disponibil la <https://doi.org/10.1080/10926771.2015.1121191>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

²⁷ Ronald Grigor Suny, *op. cit.*, p. 328.

²⁸ *Ibidem*, p. 329.

Formarea narațiunii de negare

După Armistițiul de la Mudros și ieșirea Turciei din Primul Război Mondial, pe care îl pierduse, Istanbul a fost ocupat de trupe franceze, britanice și italiene. Acum, foștii lideri ai Junilor Turci au fugit, fiind ajutați de germani. Talat, Enver, Cemal, Bahaeddin Şakir, Mehmet Nazım, Osman Bedri și Cemal Azmi sunt doar câțiva dintre cei care s-au refugiat la Berlin. În Imperiul Otoman, vina pentru toate atrocitățile a fost aruncată acum asupra celor ce fugiseră. A început să se formeze narațiunea conform căreia „națiunea turcă nu este responsabilă pentru săvârșirea vastului carnagiu... câțiva aventurieri din Salonic au comis aceste crime, iar acum, că ei au fugit, chestiunea este închisă.”²⁹ Ziarele turcești susțineau exact aceeași narațiune, că vina pentru tot este a celor care au fugit.

Această narațiune este contrazisă chiar de către unul dintre principalii instigatori ai Genocidului Armean, Talat Paşa, care admite în memoriile sale scrise mai târziu că au fost „excese”. Astfel, societatea otomană dădea vina pentru atrocități pe elitele care au fugit din țară, iar elitele care au fugit, prin vocea chiar a ministrului de Interne responsabil, Talat Paşa, dădea vina pe societate: „El a «mărturisit» că guvernul ar fi trebuit să facă mai multe pentru a preveni atrocitățile. În schimb, guvernul pur și simplu a cedat «elementelor turcești» care «erau lipsite de viziune, fanatice și totuși sincere în credința lor. Publicul le-a încurajat pe aceste elemente și ele au avut aprobarea generală în spatele lor. Aceste elemente erau numeroase și puternice.» Dacă statul ar fi încercat să le pedepsească, atunci aceasta «ar fi ridicat o mare nemulțumire printre oamenii care le aprobau acțiunile. O încercare de a-i aresta și pedepsi pe toți acești promotori ar fi creat anarhie în Anatolia în momente când aveam o mare nevoie de unitate.»³⁰ Unitate obținută în Anatolia prin genocid.

O altă parte importantă a narațiunii turcești despre Genocidul Armean, continuată și astăzi, genocid care nu ar fi existat de fapt, mai exact cea referitoare la pretextele declanșării masacrelor, se regăsește într-o colecție de documente publicată încă din 1917 de către guvernul Junilor Turci: „o campanie de negare care va înflori în următorul secol a produs prima colecție de documente în noiembrie 1917. Intitulată *Scopurile revoluționare și mașinațiunile comitetelor armene înainte și după constituție*, această colecție includea documente care detaliau activitățile revoluționarilor armeni, propaganda lor naționalistă și pregătirea pentru revolte armate. Cea mai mare parte a conținutului acestui volum fusese strânsă de către ministrul de Interne al lui Abdül Hamid al II-lea în anii 1890 pentru a justifica masacrarea armenilor din 1894-1896.”³¹ Despre această colecție de documente, Johann Heinrich von Bernstorff, un diplomat german – germanii fiind aliați ai Imperiului Otoman în acele momente – nota că este „părtinitoare” și „tendențioasă”.³²

²⁹ *Ibidem*, pp. 334-335.

³⁰ *Ibidem*, p. 332.

³¹ *Ibidem*, p. 331.

³² *Ibidem*, pp. 331-332.

O altă parte din narațiunea actuală a liderilor Turciei de negare a Genocidului Armean susține că aceste acuze de genocid s-ar baza pe documente false. Despre unele dintre aceste documente scrie chiar un cercetător de origine turcă, Taner Akçam, în volumul *Killing Orders. Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*, unde spune explicit că „această carte prezintă noi dovezi și argumente care dovedesc că ordinele de ucidere pentru Genocidul Armean emise de Pașa Talat sunt autentice. De zeci de ani s-a susținut că aceste documente incriminatoare, la fel ca și memoriile birocratului otoman Naim Efendi, unde aceste documente s-au păstrat, ar fi fost falsuri.”³³

Revenind la cursul evenimentelor istorice, în 1919 a urmat înființarea unor tribunale care au examinat evenimentele din 1915-1916 și au arestat în jur de 300 de membri ai Comitetului Unității și Progresului (care guvernaseră anterior în timpul genocidului), ofițeri militari și oficiali guvernamentali.³⁴

Au fost, însă, și unii care se opuseseră într-adevăr genocidului: „Ahmed Riza, care se opusese lui Talat și ridicase obiecții împotriva deportărilor armenilor, a vorbit despre cum armenii au fost «în mod sălbatic (*vahşiyane*) uciși» ca parte a unei politici «oficiale» (*resmen*) întreprinsă de către stat (*devlet eliile*).”³⁵ Adică exact ceea ce acum neagă statul turc.

Așadar, foarte pe scurt, iată câteva informații fundamentale despre Genocidul Armean și despre ceea ce a pus bazele traumei armenilor. Până la sfârșitul Primului Război Mondial dispăruse 90% din populația armeană din Imperiul Otoman, ucisă, deportată sau refugiată.³⁶ Trebuie reținute de aici îndeosebi intenția, implicarea nemijlocită, concertată, a statului turc, generalizată împotriva unui grup etnic/religios desemnat drept țintă, numărul uriaș de victime și gradul ridicat de cruzime, detalii pe care nu le-am citat aici, dar care pot fi aflate din aceeași *Enciclopedie a Imperiului Otoman* menționată mai sus și din alte nenumărate cercetări pe această temă.

Narațiuni ale imperiului „fără nicio pată”

De cealaltă parte, însă, după cum am mai scris într-o analiză online LARICS³⁷, iată care este narațiunea lui Erdoğan, președintele Turciei moderne. Astfel, vom cita o declarație a acestuia din 2018, de pe site-ul președinției turce, care ni se pare extrem de elocventă atât pentru motivațiile din spatele unor acțiuni sau narațiuni de la Ankara, ce încearcă să catalizeze societatea în sensul dorit de partidul lui Erdoğan și de islamiști și ultranaționalisti, dar aruncă o lumină și asupra intențiilor neo-otomaniste de la Ankara: „dacă astăzi nu există nici cea

³³ Taner Akçam, *Killing Orders. Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*, Palgrave Studies in the History of Genocide, Palgrave Macmillan, 2018, p. vii.

³⁴ Ronald Grigor Suny, *op. cit.*, p. 336.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*, p. 347.

³⁷ Fragmente apărute într-o formă asemănătoare online în Matei Blănaru, „Cu Turcia la psihiatru. Între Genocidul Armean și Imperiul «fără nicio pată»”, *LARICS*, 2022, disponibil la <https://larics.ro/cu-turcia-la-psihiatru-intre-genocidul-armean-si-imperiul-fara-nicio-pata/>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

mai mică pată care ar putea să ne facă să ne rușinăm sau să ne facă să ne plecăm capul în privința Imperiului Otoman, care a stăpânit timp de 600 de ani peste o zonă vastă, motivul este pentru că administrația de stat era bazată pe justiție. Sufărința, opresiunea, masacrele și crimele împotriva umanității care au loc astăzi în regiunile de unde s-a retras statul otoman sunt cu toate produsul in justiției.³⁸ Declarație extrem de interesantă, care abordează mai multe mesaje-cheie ale narațiunii neo-otomaniste, toate de egală și covârșitoare importanță pentru Ankara lui Erdoğan și pentru cercetarea de față:

1. Imperiul Otoman nu a avut nicio pată în istorie, nu a răpit copii de la populațiile cucerite și nu i-a transformat în sclavi sau soldați,³⁹ nu a comis masacre, nu a răpit și tratat prost femeile și, mai ales, nu a comis Genocidul Armean. Acest genocid este perceput într-un fel ca fiind drept piatra de boltă a construcției Turciei moderne – dacă turcii vor recunoaște că a existat ca atare, atunci există temerea că întreaga construcție a identității lor statale, a Turciei moderne, se va prăbuși. De aici o parte din teama care stă la baza Sindromului Sèvres. Dacă, dimpotrivă, așa cum îi încurajează Erdoğan și alții, consideră că nu s-a întâmplat nimic, că nu a existat, că imperiul lor și statul lor sunt „fără nicio pată“, atunci ei au impresia că acesta este singurul mod în care Republica Turcia va supraviețui. Paradoxul de tristă ironie este că, pentru a supraviețui, tot mai multe voci, în frunte cu șeful statului, le spun cetățenilor turci că trebuie să se întoarcă la politica de agresiune a Imperiului Otoman, adică cea care a generat în primul rând propria sa prăbușire și Genocidul Armean. Un fel de cerc vicios.

2. Statul Otoman „s-a retras“, deci nu a fost înfrânt sau alungat de către națiunile pe care le cucerise și care ulterior s-au eliberat singure sau ajutate. Narațiune în contradicție cu o altă narațiune oficială tot de la Ankara, conform căreia *statele europene au distrus Imperiul Otoman, au fost aproape să distrugă Turcia o dată și abia așteaptă ocazia să o distrugă din nou.*

3. Iar ultimul mesaj-cheie este despre cât de bun și de just a fost statul otoman, iar toată „sufărința, opresiunea, masacrele și crimele împotriva umanității care au loc astăzi în regiunile de unde s-a retras statul otoman sunt toate produsul in justiției.“⁴⁰ Interesantă perspectivă, în special după ce am citit ce a însemnat Genocidul Armean mai sus. Dar, revenind, în concluzie, ideea sugerată de Erdoğan este cât de bine ar fi ca toate aceste zone să reintre sub ocupația statului (neo)otoman, ca să le fie bine din nou și să beneficieze de „justiție“ otomană ca la carte. În continuare, nu este clar dacă justiția otomană „ca la carte“ ar fi egală sau nu cu legea *Sharia*, cea pe care o aplică astăzi talibanii în Afganistan, dar probabil nici nu am afla până când nu ar fi cazul.

Dar toate aceste narațiuni indică la un anumit nivel un anumit tip de obsesie: nu numai că Imperiul Otoman „nu a avut nicio pată“, bineînțeles, prin extensie

³⁸ Președinția Republicii Turcia, „Our Motto «the World is Bigger than Five» is the Biggest-Ever Rise against Global Injustice“, 2018, disponibil la <https://www.tcgb.gov.tr/en/news/542/89052/our-motto-the-world-is-bigger-than-five-is-the-biggest-ever-rise-against-global-injustice>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

³⁹ World History Commons, *Devshirme System*, disponibil la <https://worldhistorycommons.org/devshirme-system>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

⁴⁰ Președinția Republicii Turcia, *loc. cit.*

nici Turcia nu ar avea, dar mai mult, Turcia ar fi cel „cel mai mare donator umanitar din lume și cea mai generoasă țară raportat la PIB pe cap de locuitor“⁴¹ în 2017.

Astfel, pe site-ul Ministerului Afacerilor Externe al Turciei avem o prezentare intitulată *Politica externă întreprinzătoare și umanitară a Turciei. Prezentare generală*.⁴² Probabil că, dacă cineva ar vrea să șteargă memoria unui Genocid Armean, dacă ar vrea să facă dată uitării implicarea în Siria, ceea ce a generat nenumărați refugiați, instrumentalizați ulterior împotriva Europei, dacă ar vrea să facă uitate politicile represive împotriva kurzilor și altor minorități etnice și religioase din Turcia, precum și susținerea Frăției Musulmane, atunci și-ar intitula politica externă *umanitară*. Cu accent deosebit, desigur, pe faptul că „Turcia joacă un rol de lider în mediere“, și „Medierea pentru Pace“. Vedem această „mediere“ și în contextul războiului din Ucraina.

De altfel, în această încercare de *rebranding* a Turciei, noțiunile de *umanitar* și *mediere* par a fi deosebit de importante pentru elitele de la Ankara. Tema *umanitară* este prezentă chiar în titlul comunicării și apar derivate ale acestui cuvânt de nu mai puțin de 13 ori în textul comunicării, 7 dintre referiri fiind doar în ultimele paragrafe. De asemenea, cuvântul *mediere* apare de 8 ori în același text.

Astfel vrea guvernul Erdoğan să fie văzut în lume, drept *umanitar* și *mediator*, *pacificator*, în ciuda unor aventuri de politică externă și discursuri ce contrazic flagrant o astfel de imagine pozitivă. Prin urmare, este oarecum lesne de înțeles necesitatea apariției unor astfel de teme și comunicări *umanitare* în încercarea de a contracara acuzele aduse Turciei, precum: încălcările consecvente ale drepturilor omului pe plan intern; existența unor deținuți politici, deținuți fără verdicte juridice; comiterea de crime, asasinat și încălcări ale drepturilor omului și invazia armată în Siria; ocuparea de teritorii în Irak; colaborarea cu ISIS și al-Qaeda și folosirea unor astfel de teroriști pe post de mercenari în Libia; politici de deznaționalizare și discriminare împotriva kurzilor; Genocidul Armean ș.a.m.d.

Iar dacă cu această temă *umanitară* s-a început încă din titlu, tot cu această temă *umanitară* se și încheie comunicarea la care facem referire: „Politica externă și umanitară a Turciei va continua să-și urmărească interesele naționale, contribuind în același timp la realizarea obiectivelor comune ale umanității.“⁴³ Nu putem să nu intuim și o ușoară notă de amenințare atunci când Erdoğan spune „că politica umanitară a Turciei va continua să-și urmărească interesele naționale“, cam în același fel în care ne apare și Federația Rusă atunci când promite că „denazifică“ sau „eliberează“, vrem, nu vrem. Astfel, „politica umanitară“ a Turciei în „interesele ei naționale“ o vom resimți, vrem, nu vrem.

Interesant în acest sens cum de curând s-a încheiat între România și Turcia un acord prin care să funcționeze în România TIKA (Agenția Turcă de Cooperare

⁴¹ Republica Turcia, Ministerul Afacerilor Externe, *Politica externă întreprinzătoare și umanitară a Turciei. Prezentare generală*, disponibil la <https://www.mfa.gov.tr/romanian.en.mfa>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

și Coordonare), despre care Nota de Fundamentare a acordului spune că va face aceasta „prin acordarea de asistență în special țărilor în curs de dezvoltare”.⁴⁴ Adică ar fi tot un fel de *politică umanitară, de asistență* pentru o țară în curs de dezvoltare. Discutabile toate aceste afirmații. Revenind, această agenție turcă TİKA a fost acuzată că a transferat fonduri și informații către organizația teroristă Hamas⁴⁵, că ar fi colaborat cu membri ai mișcărilor islamiste și se presupune că nu ar fi decât *mâna lungă* a lui Erdoğan.⁴⁶ Care de acum va opera nestingerită și în România.

Recunoașterea internațională a Genocidului Armean

Referitor la recunoașterea internațională actuală a acestor fapte drept genocid, trebuie menționat că Genocidul Armean, început în 1915, și care a durat până în 1916, 1917 sau chiar până în 1923, după unele afirmații, este recunoscut și denumit ca atare prin diverse declarații și rezoluții ale unor guverne europene, parlamente sau președinți, incluzând Germania⁴⁷, Austria⁴⁸, Franța, Danemarca, Belgia, Italia, Cehia, Portugalia, rezoluții ale Parlamentului European începând încă din 1987, dar și Canada, rezoluții ale 49 dintre statele componente ale SUA, în 2019 Alabama fiind al 49-lea stat american care a recunoscut acest genocid. De asemenea, Camera Reprezentanților și Senatul SUA au recunoscut și ele acest genocid în 2019.⁴⁹

România totuși nu s-a aflat printre aceste țări care au recunoscut acest genocid, unul dintre cele mai dure din istoria umanității, nici măcar cu ocazia comemorării a 100 de ani de la începerea acestuia.⁵⁰ Iar România în continuare nu recunoaște acest genocid – deși ar fi fost prima țară care a primit refugiați armeni în

⁴⁴ Guvernul României, *Notă de Fundamentare la Hotărârea Guvernului nr. 1058/2022 pentru aprobarea Acordului între Guvernul României și Guvernul Republicii Turcia pentru finanțarea unor proiecte în anumite domenii, semnat la Istanbul la 31 martie 2022*, 2022, disponibil la https://gov.ro/fisiere/subpagini_fisiere/NF_HG_1058-2022.pdf, accesat la data de 28 decembrie 2022.

⁴⁵ TOI Staff, „Israel said planning measures to restrict Erdogan’s influence in Jerusalem“, *The Times of Israel*, 2018, disponibil la <https://www.timesofisrael.com/israel-planning-measures-to-restrict-erdogans-influence-in-jerusalem-report/>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

⁴⁶ Armando Donninelli, „Turkey: origin, evolution and role of TİKA, a fundamental instrument of Ankara’s foreign policy“, *Special Eurasia*, Geopolitical Report, ISSN 2785-2598, Volume 15, Issue 7, 2022, disponibil la https://www.specialeurasia.com/2022/01/21/tika-turkey-foreign-policy/#_ftn11, accesat la data de 28 decembrie 2022.

⁴⁷ Armenian National Institute, *Federal Republic of Germany – President Joachim Gauck*, disponibil la https://www.armenian-genocide.org/Affirmation.497/current_category.1/affirmation_detail.html, accesat la data de 28 decembrie 2022.

⁴⁸ Republica Austria, Parlamentul, *Klubobleute verurteilen Genozid an Armeniern im Osmanischen Reich*, 2015, disponibil la https://www.parlament.gv.at/PAKT/PR/JAHR_2015/PK0383/index.shtml, accesat la data de 28 decembrie 2022.

⁴⁹ Anna Barseghyan, „The European Record on Recognizing the Armenian Genocide“, *EVN Report*, 2020, disponibil la <https://evnreport.com/politics/the-european-record-on-recognizing-the-armenian-genocide/>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

⁵⁰ Horațiu Pepine, „România nu recunoaște genocidul armean“, *Deutsche Welle*, 2015, disponibil la <https://www.dw.com/ro/rom%C3%A2nia-nu-recunoa%C8%99te-genocidul-armean/a-18406163>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

1915⁵¹, salvând zeci de mii de oameni –, cu toate că au existat mai multe discuții în acest sens, inclusiv o scrisoare deschisă a unui grup de intelectuali români.⁵²

O rezoluție cu un impact deosebit a fost cea a Parlamentului European din 2015, făcută cu ocazia comemorării centenarului începerii Genocidului Armean, când, printre alte puncte, s-a spus că Parlamentul European „încurajează Turcia să folosească această comemorare a centenarului Genocidului Armean drept o oportunitate importantă de a continua eforturile sale, inclusiv deschiderea arhivelor, pentru a se reconcilia cu propriul ei trecut, pentru a recunoaște Genocidul Armean și astfel să aștearnă calea pentru o reconciliere reală între popoarele turc și armean.”⁵³

După cum am afirmat și la începutul analizei, într-un material viitor vom analiza și Sindromul Sèvres din societatea turcă. Pentru că este foarte important să înțelegem că, dincolo de unele evenimente trecute, ambele societăți suferă în mod real. Angoasa, temerile, trauma, suferința sunt la fel de reale pentru foarte mulți oameni din ambele societăți, armeană și turcă, deși motivele sunt diferite, ca și modul în care au ajuns să fie traumatizați. Iar aceste lucruri influențează chiar și astăzi politica externă a acestor state și mediul de securitate din zona Mării Negre.

BIBLIOGRAFIE

- Ágoston, Gábor, Bruce Masters, *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, New York, Facts On File, 2009.
- Akçam, Taner, *Killing Orders. Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*, Palgrave Studies in the History of Genocide, Palgrave Macmillan, 2018.
- Armenian National Institute, *Federal Republic of Germany – President Joachim Gauck*, disponibil la https://www.armenian-genocide.org/Affirmation.497/current_category.1/affirmation_detail.html.
- Barseghyan, Anna, „The European Record on Recognizing the Armenian Genocide“, *EVN Report*, 2020, disponibil la <https://evnreport.com/politics/the-european-record-on-recognizing-the-armenian-genocide/>.
- Blănaru, Matei, „Cu Turcia la psihiatru. Între Genocidul Armean și Imperiul «fără nicio pată»“, *LARICS*, 2022, disponibil la <https://larics.ro/cu-turcia-la-psihiatru-intre-genocidul-armean-si-imperiul-fara-nicio-pata/>.
- Chiruță, Răzvan, „De ce nu recunoaște România genocidul armean: În general, s-a opus Ministerul de Externe“, *Newsweek*, 2021, disponibil la <https://newsweek.ro/actualitate/de-ce-nu-recunoaste-romania-genocidul-armean-in-general-s-a-opus-ministerul-de-externe>.
- Donninelli, Armando, „Turkey: origin, evolution and role of TIKA, a fundamental instrument of Ankara's foreign policy“, *Special Eurasia*, Geopolitical Report, ISSN 2785-2598, Volume 15, Issue 7, 2022, disponibil la https://www.specialeurasia.com/2022/01/21/tika-turkey-foreign-policy/#_ftn11.

⁵¹ Răzvan Chiruță, „De ce nu recunoaște România genocidul armean: În general, s-a opus Ministerul de Externe“, *Newsweek*, 2021, disponibil la <https://newsweek.ro/actualitate/de-ce-nu-recunoaste-romania-genocidul-armean-in-general-s-a-opus-ministerul-de-externe>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

⁵² România Curată, *Intelectualii români cer Parlamentului recunoașterea oficială a genocidului contra armenilor din anul 1915. Alătură-te!* [Update], disponibil la <https://www.romaniacurata.ro/intelectualii-romani-cer-parlamentului-recunoasterea-oficiala-a-genocidului-contra-armenilor-din-anul-1915-alatura-te/>, accesat la data de 28 decembrie 2022.

⁵³ Parlamentul European, „*Armenian genocide 100th anniversary*“, 2015, disponibil la https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0094_EN.html?redirect, accesat la data de 28 decembrie 2022.

- Getzoyan, Dalita, „Review and Analysis: «Collective Trauma and the Armenian Genocide: Armenian, Turkish, and Azerbaijani Relations since 1839»“, *The Armenian Weekly*, 2021, disponibil la <https://armenianweekly.com/2021/10/06/review-and-analysis-collective-trauma-and-the-armenian-genocide-armenian-turkish-and-azerbaijani-relations-since-1839/>.
- Guvernul României, *Notă de Fundamentare la Hotărârea Guvernului nr. 1058/2022 pentru aprobarea Acordului între Guvernul României și Guvernul Republicii Turcia pentru finanțarea unor proiecte în anumite domenii, semnat la Istanbul la 31 martie 2022*, 2022, disponibil la https://gov.ro/fisiere/subpagini_fisiere/NF_HG_1058-2022.pdf.
- Kalayjian, Anie, Marian Weisberg, „Generational Impact of Mass Trauma: The Post-Ottoman Turkish Genocide of the Armenians“, în J. S. Piven, C. Boyd și H. W. Lawton (eds.), *Jihad and Sacred Vengeance*, New York: Writers Club Press, 2002, pp. 254-279, disponibil la <https://www.humiliationstudies.org/documents/KalayjianGenerationalTransmissionChapter.pdf>.
- Kévorkian, Raymond, *The Armenian Genocide. A Complete History*, New York, I. B. Tauris & Co. Ltd, 2011.
- Mangassarian, S. L., „100 years of trauma: The Armenian Genocide and intergenerational cultural trauma“, *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 25(4)/2016, pp. 371-381, disponibil la <https://doi.org/10.1080/10926771.2015.1121191>.
- Minority Rights Group International, World Directory of Minorities and Indigenous Peoples, *Minorities and indigenous peoples in Turkey – Armenians*, disponibil la <https://minorityrights.org/minorities/armenians-3/>.
- Parlamentul European, *Armenian genocide 100th anniversary*, 2015, disponibil la https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0094_EN.html?redirect.
- Pepine, Horațiu, „România nu recunoaște genocidul armean“, *Deutsche Welle*, 2015, disponibil la <https://www.dw.com/rom%C3%A2nia-nu-recuno%C8%99te-genocidul-armean/a-18406163>.
- Președinția Republicii Turcia, *Our Motto «the World is Bigger than Five» is the Biggest-Ever Rise against Global Injustice*, 2018, disponibil la <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/89052/our-motto-the-world-is-bigger-than-five-is-the-biggest-ever-rise-against-global-injustice>.
- Republica Austria, Parlamentul, *Kluboblete verurteilen Genozid an Armeniern im Osmanischen Reich*, 2015, disponibil la https://www.parlament.gv.at/PAKT/PR/JAHR_2015/PK0383/index.shtml.
- Republica Turcia, Ministerul Afacerilor Externe, *Politica externă întreprinzătoare și umanitară a Turciei. Prezentare generală*, disponibil la <https://www.mfa.gov.tr/romanian.en.mfa>.
- Republica Turcia, Ministerul Afacerilor Externe, *The Armenian Allegation of Genocide: The issue and the facts*, disponibil la <https://www.mfa.gov.tr/the-armenian-allegation-of-genocide-the-issue-and-the-facts.en.mfa>.
- România Curată, „Intelectualii români cer Parlamentului recunoașterea oficială a genocidului contra armenilor din anul 1915. Alătură-te! [Update]“, *România Curată*, disponibil la <https://www.romaniacurata.ro/intelectualii-romani-cer-parlamentului-recunoasterea-oficiala-a-genocidului-contra-armenilor-din-anul-1915-alatura-te/>.
- Shelton, L. Dinah, *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, vol. I, Macmillan Reference USA, Thomson Gale, 2005.
- Suny, Ronald Grigor, „*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*“, *A History of the Armenian Genocide*, Princeton și Oxford, Princeton University Press, 2015.
- TOI Staff, „Israel said planning measures to restrict Erdoğan’s influence in Jerusalem“, *The Times of Israel*, 2018, disponibil la <https://www.timesofisrael.com/israel-planning-measures-to-restrict-erdogans-influence-in-jerusalem-report/>.
- World History Commons, *Devshirme System*, disponibil la <https://worldhistorycommons.org/devshirme-system>.